

KÖVÉR LAJOS

Bonaparte Napóleon közel-keleti expedíciója a vágyak egzotikuma és a valóság tükrében

avagy Egyiptom három Savary olvasatában

Közhely, hogy Bonaparte Napóleon egyiptomi hadjárata korszakos tudománytörténeti jelentőséggel bír nemcsak az egyiptológia tudományának, hanem Franciaország Egyiptom-képének vonatkozásában is. A legjelentősebb Napóleon tanulmányok és monográfiák – mondjuk, Tarletől Tulard-ig – hangsúlyozzák: elsőként Napóleon tudósai tárták fel igazán az emberi civilizációnak ezt az ősi örökségét.¹ Az Egyiptom-kép – legalábbis az európai ember számára – a reneszánsz óta hordozza a megfemtendő titok csodálatát; elválaszthatatlan a régmúlthoz mindig is kötődő valamiféle vágyakozástól. Egzotikuma fennköltiségre sarkall. Gondoljunk csak Napóleon patetikus kijelentésére: „Csak előre! Ne feledjétek, hogy negyven évszázad történelme tekint le rátok!” De azt se feledjük, hogy az illúzió negyven évszázadának árnyékában hódítani kész, állig felfegyverzett katonák állnak. A csodálat, a régmúltba visszavágyás romantikus érzése, az orientalisztika, az egyiptológia mint előzmény hogyan készíti elő a francia impérium gondolatot, amelynek nagyon is valós pillanatképe 1798. június 21-én készült el, és a Piramisok csatája néven vált ismertté a történelemben? E tanulmány ennek egyik fontos mozzanatát igyekszik megvilágítani.

A 18. század végi francia expanzióban formálódó Egyiptom-kép meghatározó forrásai közé tartoznak az utazók feljegyzései. Ezeknek – véleményünk szerint – létezik egy értelmiségi és egy katonai adaptációja. Ez két attitűdöt és egymástól eltérő megfigyelési szempontrendszert is takar. Az egyik az értelmiségi, a tudományos igényű információszerzés motiválta utazás, amelynek persze sokszor lehetnek politikai célkitűzései, diplomáciai hozadécai. Ez természetesen fordítva is igaz. Egy-egy kora újkori diplomáciai küldetésnek – többek között épp az ismeretek bővülése révén – eleve lesznek szellemi, kulturális kihatásai. Ennek a megfontolásnak az előzményei egészen a 16. századig nyúlnak vissza, ám vitathatatlanul az egyiptomi expedíció idején éri el a csúcspontot.

Ezt figyelembe véve – Jean-Marie Carré kutatásai nyomán² – az alábbi, általunk legfontosabb és természetesen korántsem teljes névsort állítottuk össze. Az előzmények között elsőként említendő François Savary de Brèves (1560–1628) diplomáciai működése. Az e tevékenységhez kötendő feljegyzéseket titkára és kísérője, Jacques du Castel rendezte sajtó alá. Az 1628-ban megjelent könyv hat részből áll. Az első két rész a mediterráneumbeli utazás

¹ Lásd a szovjet történész 1936-ban íródott híres tanulmányát: Tarle, Jevgenyij Viktorovics: *Napóleon*. Budapest, 1963. 50.; Tulard, Jean: *Napoléon ou le mythe du sauveur*. Paris, 1987. 52. Itt jegyezzük meg, hogy az egyiptomi, illetve a szíriai hadjárat kultúrtörténeti jelentősége a 2021-es bicentenáriumi Napóleon év egyik kiemelt tematikája.

² Carré, Jean-Marie: *Voyageurs et écrivains français en Égypte*. Genève, reprints, 2006.

foglalata. Ez mintegy előtanulmánya a harmadik résznek, amely a IV. Henrik francia király (1589–1610) és I. Ahmed török szultán (1603–1617) között létrejött, alapvetően kereskedelmi szerződés szövegét közli, amit még három rövidebb diplomáciai értekezés egészít ki.³ A 18. század második felében Claude-Etienne Savary (1750–1788)⁴ író, egyiptológus levél formában közzétett munkája, illetve Volney, azaz Constantin-François Chassebœuf de La Giraudais, Volney grófja (1757–1820),⁵ orvos, filozófus, orientalista 1788–1789-es egyiptomi tanulmányútja meghatározó jelentőséggel bír. Többek között ezekből a művekből készsültek fel az egyiptomi útra Napóleon tudósai, valamint az expedíció katonai vezetői.⁶ E névsort Dominique-Vivant Denon báró (1747–1825) zárja, aki már az expedíció tudományos projektjének felelőse. Korának egyik leghíresebb vésznöke, emellett szobrász, festő, író, diplomata, aki természetesen részt vesz Bonaparte egyiptomi hadjáratában mint a Tudományos és Művészeti Bizottság elnöke, muzeológusként pedig 1802-től a ma Louvre néven ismert Napóleon Múzeum főigazgatója. Denon a Volney által leírtakat szembeesíti helyszíni háborús tapasztalataival, és megírja saját egyiptomi utazásának a történetét.⁷

Bizonyos szempontokat nézve tulajdonképpen utazónak tekinthető a piramisok lábánál csatába induló francia katona is, aki naplót vezet, leveleket ír, feljegyzéseket készít, avagy épp emlékeit veti papírra. Ez a másik forráscsoport. Ezeknek a katonáknak a feljegyzései főképp a hadi történesek narratívái. Napóleon legendás vezérkari főnöke, Louis-Alexandre Berthier (1753–1815) még a helyszínen leírta, majd hazatérte után 1800-ban kiadta Bonaparte tábornok egyiptomi és szíriai hadjáratainak történetét.⁸ Ez a kissé száraz narratíva egy katonásan precíz, „naprakész” helyszíni haditudósítás. Itt jegyezzük meg, hogy egy másik katonát, François Vigo-Roussillon (1774–1844) ezredest az egyiptomi expedíció egyik legjobb tollú csataleírójaként tartják számon.⁹ A gránátos elitcsapat tagjaként szinte mindegyik ütközetben részt vett; fegyelmezett, katonás pontossággal megszerkesztett csataleírásai „megelevenednek, merthogy a szerzőjük együtt él a harcmezővel”.¹⁰

Névsorunk folytatásában következzen most a harmadik Savary. Anne Jean Marie René Savary (1774–1833), Napóleon későbbi rendőrminisztere, Rovigo leendő hercege, aki Desaix tábornok első különítményének parancsnokaként vett részt az egyiptomi expedícióban. Nem mindennapi karriertörténete emlékirat formájában 1828-ban nyolc kötetben jelent meg a

³ Brèves, François Savary de: *Relation des voyages de Monsieur de Brèves, tant en Grèce, Terre Sainte et Aegypte qu'aux royaumes de Tunis et Arger, ensemble un traité fait l'an 1604 entre le roy Henry le Grand et l'empereur des Turcs, et trois discours dudit sieur, le tout recueilly par le S. D. C. (Jacques Du Castel)*. Paris, 1628.

⁴ Savary, Claude Etienne: *Lettres sur l'Égypte*. Paris, 1785.

⁵ Volney, Constantin-François Chassebœuf de La Giraudais, comte Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte, pendant les années 1783, 1784 & 1785*. 2 vols. Paris, 1787.

⁶ Az Egyiptomba készülő 167 tudós számára egy 150 tételből álló olvasmánylistát állítottak össze. Az általunk fentebb említett két Savary mellett – merthogy lesz egy harmadik is – természetesen Volney első helyen szerepel ezen a listán. Lásd: Brahimi, Denise: *Voyageurs en Égypte, avant et pendant l'expédition*. Cahiers de la Méditerranée, 1998, N° 57. 39.

⁷ Vivant Denon: *Voyage dans la basse et la haute Égypte pendant les campagnes de Général Bonaparte*. Paris, An X [1802].

⁸ Berthier, Louis-Alexandre de: *Relation des campagnes du général Bonaparte en Égypte et en Syrie, par le général de division Berthier*. Paris, l'ainé, An IX [1800].

⁹ Vigo-Roussillon, François: *Journal de campagne, 1793–1837. L'Expédition d'Égypte*, Paris, 1981.

¹⁰ Bertaud, Jean Paul: *La vie quotidienne des soldats de la Révolution 1789–1799*. Paris, 1985. 241.

könyvpiacra.¹¹ A közel 500 oldalnyi, 33 fejezetből álló első kötet 2–14. fejezetében az egyiptomi expedíció személyes tapasztalatokon nyugvó történetét írja le, többnyire harmadik személyben. Napóleon bukása után nyilván volt ideje rendezgetni régi feljegyzéseit, ennek eredménye e jól szerkesztett emlékirat. Katonatiszt lévén természetesen ő is sokat foglalkozik a harctéri eseményekkel úgy, hogy az emlékezet horizontján mérlegeli a történéseket.

Az 1780-ban Grenoble-ban született Joseph Laporte a történelem kisembere. Zenészként önként jelentkezett a Köztársaság hadseregébe, 1798 és 1801 között altisztként szolgált az egyiptomi hadjárat 69. feldandárjának 1. zászlóaljában. Amikor Marseille kikötőjéből elindul, elhatározza, hogy kézzel rajzolt illusztrációkat is tartalmazó naplót fog vezetni. A kéziratot 2007-ben adták ki először Jean Tulard előszavával.¹² Bejegyzései híven követik az eseményeket; Málta elfoglalását, az egyiptomi partraszállást, az Alexandria elleni támadást, a piramisok csatáját, Kairó elfoglalását, Aboukir tengeri harcait, a szíriai hadjáratot, Saint-Jean-d'Acre (Akkó) ostromát stb. Gondos, alapos megfigyeléseinek egyedülálló sajátossága, hogy egy „előítéletek nélküli naiv fiatalember sorait olvashatjuk”.¹³

Végül, de nem utolsósorban hadd utaljunk itt egy egészségügyi tiszt beszámolójára. Jean-Baptiste Lattil de Riez kirurgusként vett részt az egyiptomi hadjáratban. A Bonaparte máltai, egyiptomi és szíriai hadjáratát taglaló, 1802-ban megjelent munka tulajdonképpen két részből áll.¹⁴ Az első a katonai cselekmények, a csaták leírása. Egyedi hozadéka igazán a második, az „Alsó- és Felső-Egyiptom leírása” címet viselő résznek van; ebben részletesen leírja a különféle betegségeket és azok helybéli kezelési módszereit. Az ókori Egyiptom óriási hatással van őra is, hisz a mű felvezetésében ezt írja: „Beszélni fogok Egyiptomról és annak kiterjedéséről, éghajlatáról, valamint termékenységről; és miután ismerttettem városait, ismerttettem lakóit, vallásaikat, szokásaikat és betegségeiket, be fogom mutatni réges-régi emlékeinek pontos történetét [...]. Ám a megvilágosodás csak az ősi írások zűrzavaros bűvöletében, a templomok lábánál jöhet el...”¹⁵

Ebből a hosszú névsorból, amely a teljességre törekvés kizárásával a bőség zavarának érzékeltetésére is hivatott, a magunk részéről három nevet emelünk ki; három Savart. Természetesen nem a névrokonság miatt esett rájuk a választásunk, hanem azért, mert ők bizonyos szempontból sajátos informátorok, ha tetszik, „kilógnak” a szokványos tudósítók sorából. François Savary de Brèves ugyanis nemcsak politikus, hanem ő az egyik első európai kultúrdiplomata is, mondhatni, a keleti kultúrák egyik első menedzsere. Claude-Etienne Savary feljegyzései ékes bizonyosságai annak, amikor az írói véna és ideológiai megfontolásokból táplálkozó ítéletek hamis képzetek felé sodorhatnak egy mégoly felkészült tudóst is. A rousseauista „ezeregy éjszaka” ugyanis rányomja bélyegét az általa megrajzolt Egyiptom-kép mindennapjaira, és ez téveszmékhez vezet. Anne Jean Marie René Savary, Rovigo hercege életútjára visszatekintve tulajdonképpen a napóleoni Franciaország személyes tapasztalatokon nyugvó történetét meséli el. Nemcsak azt írja le, amit látott, hanem azt is, amit személyes beszélgetésekből leszárt; persze az Egyiptomot és Szíriát megjáró politikus karriertörténetének élettapasztalatai, megfontolásai is ott vannak az expedíció több mint negyed évszázad

¹¹ Savary, Anne Jean Marie René: *Mémoires du duc de Rovigo, pour servir à l'histoire de l'empereur Napoléon*. Tome 8. Paris, 1828.

¹² Laporte, Joseph: *Mon voyage en Egypte et en Syrie*. Paris, 2007.

¹³ Vö. Jean Tulard Laporte útleírásához írt bevezetőjével. Laporte: *Mon voyage* 10.

¹⁴ Lattil, Jean Baptiste de Riez: *Campagnes de Bonaparte à Malte, en Egypte et en Syrie, par Jean-Baptiste Lattil de Riez*. Marseille, An X [1802].

¹⁵ Lattil: *Campagnes de Bonaparte*, 3–4.

távlatából újra gondolt narratívájában; tekinthetjük őt Napóleon hadjáratai egyik első bonapartista krónikásának.

François Savary de Brèves fentebb említett, 1628-ban, tehát halálának évében a titkárnak jóvoltából kiadott könyve tulajdonképpen diplomáciai tevékenységének legfontosabb mozzanatait hagyományozza az utókorra. Ennek első két fejezete a görög, a közel-keleti, illetve az észak-afrikai útleírás, amit három diplomáciai értekezés, valamint az 1604-es kereskedelmi szerződés szövege egészít ki. A Közel-Keletről alkotandó kép szempontjából azonban nem is elsősorban a követi, hanem sokkal inkább a „kultúr diplomáciai” tevékenysége lesz a meghatározó.

E nem mindennapi karriertörténet 1585-ben kezdődött. Ekkor rokona, Jacques Savary de Lancosme – a francia királyság frissen kinevezett állandó konstantinápolyi követe – kísérvőjeként érkezett az Oszmán Birodalom fővárosába, akinek 1591-ben bekövetkezett halála után fogja átvenni az akkori világ egyik legfontosabb fővárosában a francia királyság állandó képviselőt, és a kezdeti nehézségek után ő lesz e térségben minden idők egyik legsikeresebb francia diplomatája.

A diplomata felkészült értelmiségi lévén kiváló megfigyelő. Miután alapvető célja egy francia–oszmán kereskedelmi szerződés tető alá hozása, érdeklődésének középpontjában gazdasági-kereskedelmi megfontolások állnak. Ezért foglalkozik sokat a térségben állandósult kereskedelmi háborúval. Ez a kalózkodás, pontosabban „corsaire”-ek ideje. A „corsaire” igen magas, nem egyszer uralkodói körökből származó utasítást hajt végre. „Megbízólevél” vagy „zsákmányolási engedély” („*lettre de commission*”, illetve „*lettre de course*”) felhatalmazása révén lényegében kalózkodik. Ám a *corsaire* mégsem tekinthető kalóznak, hiszen állami megbízatást teljesítő magánszemély, aki tevékenységét a háborús törvények szerint, csak háború idején és a megbízó kormány engedélyével gyakorolhatja, ha pedig elfogják, akkor hadifogoly státusra jogosult.

Az egyik legfontosabb kikötő Alexandria, értékes egyiptomi áruk lerakata. Roppant értékes áruk találhatók itt, melyek az ország minden részéből érkeznek, úgymint fűszerek, cukor, parfüm, vászon, rizs és egyéb értékes áruk.¹⁶ A Nílus-delta leírása kapcsán kiemeli, hogy ez évezredek óta Egyiptom igazi éléskamrája. Ameddig a szem ellát, rendezett len-, kukorica- és cukornád-ültetvények sorakoznak, a legelőkön pedig mindenütt erős, egészséges szarvasmarha-állomány. Ez a magyarázata annak, hogy a sűrűn lakott Kairó piaci roskadoznak az árutól.¹⁷ Temérdek a gyümölcs, mézédés a finom szőlő, a szőlőszem akkora, mint nálunk a szilva, hatalmas görögdinnyék, lazac és angolna, egyéb áruk.¹⁸ A fő utca a híres bazár, összefüggő emberfolyam. Itt mindent lehet kapni, de az emberek zöme nagyon szegény, a nyomor szomorú bizonyítéka pedig a guberálók sokasága.¹⁹

Egyiptom lakosságának zöme mór, azaz arab (Savary de Brèves szóhasználatában ezek szinonimák), akik alapvetően elfogadják az oszmán adminisztrációt, ám a kopt keresztényekre halálos ellenséggént tekintenek. Olyasféle gyűlölet ez, amely főképp Szíriában a drúz pásztorok és a pápai fennhatóság alatt lévő maronita keresztények között feszül. Konstantinápoly mindenesetre ügyesen kamatoztatja, kihasználja ezt a megosztottságot.²⁰

François Savary de Brèves diplomáciai erőfeszítéseit végül siker koronázta. Tevékenysége megalapozta a Földközi-tenger keleti medencéjében a franciák kereskedelmi pozíciót.

¹⁶ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 67.

¹⁷ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 250–251.

¹⁸ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 104.

¹⁹ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 285.

²⁰ Savary de Brèves: *Relation*, t. II. 44–45.

A francia zászló alatti kereskedelmi tevékenység ugyanis az 1597-es, illetve 1604-es kereskedelmi konvenciók értelmében komoly privilégiumokat élvezett a porta jóvoltából – megvalósítva ezzel IV. Henrik, illetve Sully egyik kiemelt gazdasági törekvését. Francia kereskedelmi lerakatok jöttek létre Egyiptomban és Tunéziában. E sikerekben nagy része volt annak, hogy Savary bizalmi kapcsolatban állt I. Ahmed szultánnal, aki maga is nyelvek és kultúrák tanulmányozója lévén, nagyra becsülte és támogatta a francia követ – mai szóhasználatnál élve – orientalista érdeklődését, tevékenységét. Így módjában állt elutazni Szíriába, Egyiptomba, Tunéziába és Algériába, azaz nemcsak a Közel-Kelet, hanem a mai Maghreb országok nagy részéről is rengeteg személyes tapasztalatot írt le.²¹ Sőt, Savary de Brèves vásárolhatott egy épületet is Konstantinápolyban; ezt részben saját anyagi erőforrásból felújíttatta, és ezzel létre jött a híres Francia Palota (*Palais de France*), amely afféle „kultúrintézetként” működött, igaz, több szállal is kötődött az ekkor kiépülő francia kémhálózathoz.²²

Konstantinápolyi tevékenységét követően Savaryt 1608-ban a francia királyság állandó római követévé nevezték ki. Az „örök városba” már azzal a határozott célkitűzéssel érkezett, hogy a „Kelet” tudományát, szellemi és kulturális múltját és jelenét közvetítse Európa felé. Azért lobbizott e kiküldetésért oly sokat, mert ebből a szempontból Róma nagyon fontos volt számára. A kultúrák közvetítésében ez idő tájt kétséget kizáróan döntő szerepet játszottak a nyomdák, márpedig itt számos nyomda működött, és nem sokkal korábban itt tevékenykedtek és teremtettek iskolát a korszak meghatározó tipográfusai, az eredetileg breton származású Claude Garamont és a francia Robert Granjon.²³

Rómában természetesen folytatta orientalista tevékenységének kiteljesítését. Megismerkedett Victor Scialac és Gabriel Sionit maronita orientalistákkal, majd segítségükkel nekilátott az arab, a perzsa és a szír nyomdai karakterek elkészítéséhez, kivéséséhez.²⁴ Savary de Brèves tipográfiát alkotott, amelyet róla neveztek el; ez a híres *savariana*. A *Typographia Savariana* megszületésével kezd körvonalazódni Európában a bilingvis könyvkiadás.²⁵ Ennek egyik első produktuma a Zsoltárok könyvének 1614-ben megjelent szír–latin kétnyelvű kiadása. A könyvnyomtatás kapcsán itt kezdődik a kultúrák sajátos „párbeszéde”. 1610-ben ugyanis szintén maronita papok Rómából elvittek egy szíriai karakterekkel ellátott nyomdát. Így született meg a libanoni Mar Kozhaya kolostorban a Kelet első nyomdája.²⁶ Savary munkatársaival Rómából visszatért Franciaországba. Még Konstantinápolyból több mint száz kéziratot hozott magával, és ezzel tulajdonképpen lefektette egy franciaországi keleti könyvtár alapjait. Tervbe vette még egy Keleti Intézet alapítását is, ám ez anyagi okok miatt meghiúsult. Igaz, később majd Richelieu arra utasítja Antoine Vittrét, a királyi nyomda keleti nyomtatványok kiadásáért felelős fő cenzorát, hogy bármi áron szerezze meg Savary de

²¹ Michaud, Louis-Gabriel (dir.): *Biographie universelle ancienne et moderne: histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes*. T. V. Paris, 1843. 502–503.

²² Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010. 47–53.

²³ Robert Granjon (1513–1590) a nagy tekintélyű Claude Garamont (1510–1561) kortársa volt, és ők voltak a 16. század végének meghatározó tipográfusai. Lásd: Verwey, Herman de la Fontaine: *Les caractères de civilité et la propagande religieuse*. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, vol. 26 (1964). N° 1. 7–27.

²⁴ *Les tribulations de Savary de Brèves* http://www.typographie.org/gutenberg/orient/orient_2.html (letöltés: 2021. máj. 10.)

²⁵ Bosworth, Clifford Edmund (ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. VI. Fascicules 111–112. Leiden, 1989. 799. <https://books.google.hu/books?id=PvwUAAAIAAJ&lpg=PA799&hl=hu&pg=PA799#v=onepage&q&f=true> (letöltés: 2021. máj. 05.)

²⁶ *Les premières imprimeries d'Orient* http://www.typographie.org/gutenberg/orient/orient_4.html (letöltés: 2021. máj. 10.)

Brèves tipográfiai örökségét, amelyet a „királyság egyik gyöngyszeme”-ként aposztrofált. Az arabeszk illusztrációk és a *Typographia Savariana* találkozása a nyomtatvány külsőjének szépségét misztikummal ötvözi. François Savary de Brèves betűtervezéséből, betűmetszéséből egy újabb nyomdászati született. Az arab, a szír, a perzsa, a török, illetve a latin, majd később a francia nyelvű szövegek kétnyelvű kiadásai a Kelet iránti vágyakozás egzotikumát lassan „kötelező” olvasmányélménnyé formálták, az érdeklődés homlokterébe állítva azokat a 17–18. századi Franciaországban.²⁷

A vágyak sugallta idilli Egyiptom-kép legnagyobb hatású képviselőjének a breton származású Claude-Etienne Savaryt tekintik, aki minden kétséget kizáróan a 18. századi orientalisztika egyik meghatározó alakja. 1776-ban indult el Egyiptomba, ahol három évet töltött, főképp Alexandriában, Rosettában és Kairóban. Tökéletesen megtanult arabul, tanulmányozta a műemlékeket és a mindennapi életet. 1777 októberében felhajózott a Níluson, és a gízai piramisok láttán ezt írta: „Látványuk érthető módon misztikus vallási áhítatot vált ki. Hódolat az ember alkotta legősibb műemlékeknek. Hány generáció tűnt el azóta a föld színéről...”²⁸ Egyébként két alkalommal is meglátogatta Kheopsz nagy piramisát, sőt felmászott annak csúcsára is. Egyiptomból az égei szigetcsoport felé vette útját. Az itt eltöltött két esztendőben Rodosz és Kréta szigetén időzött hosszabban. Visszatérve Franciaországba 1783-ban kiadta a Korán jegyzetekkel ellátott fordítását, mellé megírta híres Mohamed-életrajzát, két évvel később pedig napvilágot látott fő műve, a már említett egyiptomi levelek.²⁹

Tulajdonképpen ez az egyik első irodalmi utazás Egyiptomba, több mint egy évszázaddal François Savary de Brèves után, ám bőven Chateaubriand és Lamartine előtt. A mű bevezetésének első, fennkölt mondatai ezt jól tükrözik. A felvilágosodás hitvallásának szellemében ugyanis „az utazás az ember számára a leghasznosabb iskola. Egy-egy utazás közben megtanulhatja megítélni a felebarátait, hisz megismerkedik különböző népekkel, szokásaikkal, együttélési normáikkal, vallásukkal, kormányzatukkal; márpedig az összehasonlítás révén jobban meg tudja látni egy-egy nép gondolatvilágát, vallását, az ország kormányát, kormányzását. Az oktatás előítéleteivel körülvéve az utazó mindaddig, amíg el nem hagyja szülőföldjét, a többi nemzetet csak egy homályos üvegen keresztül látja, így torz a szemünk sugallta kép, amely téves ítéletek meghozatalára készlet. Az utazás felnyitja szemünk; rácsodálkozunk hamisságainkra [...] Az utazás megkezdése előtt fontos, hogy az utazó mély ismeretekkel rendelkezzen a földrajzról és a történelemről.”³⁰ Egyrészt meg kell jelölni a helyet, a célt, amely a nagy események helyszínéül szolgál a történelem színpadán; másrészt pedig muszáj megidézni azokat, visszaemlékezve rájuk. Ha ezt a kettősséget megvilágítja a fáklya fénye, úgy átkelve a keleti országokba, ahol oly döbbenetes forradalmak történtek, amelyek nem egyszer megváltoztatták a világot, az utazó látni fogja, hogy minden tárgy életre kel egy-egy lépése előtt. A márványok, a romok, a hegyek, a múlt megszólal...”³¹

²⁷ Poumarède, Géraud: *François Savary de Brèves* <https://francearchives.fr/fr/commemo/recueil-2010/38971> (letöltés: 2021. máj. 10.)

²⁸ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 10.

²⁹ Michaud: *Biographie universelle*, tome XXXVIII, 108–109.

³⁰ Claude-Etienne Savary megnevezi az általa kiváltképp haszonnal forgatott szerzőket: Diodórosz Szikulosz, latinul: Diodorus Siculus (Kr. e. 90 körül – Kr. e. 27 körül) ókori görög történetíró; Sztrabón vagy latinosan Strabo, (Kr. e. 63 körül – Kr. u. 23 után) ókori utazó, földrajzi író, akinek ismert a Földrajzi feljegyzések című munkája, röviden „Geógraphika”; mindenképp pedig Halikarnasszosi Hérodotosz (Kr. e. 484 – 425 körül).

³¹ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, I–II.

A geográfiai szótárak támasztotta formai követelményeknek megfelelően megadja Egyiptom földrajzi koordinátáit. „Egyiptom északi határa a Földközi-tenger, délen hegylánc választja el Núbiától; a Vörös-tenger, illetve Szuez [a Vörös-tenger Szuezi-öble] a keleti vég, míg napnyugta felé határa Líbia. Közepén Jupiter Ammon temploma épült. Hossztengelye Syène-től (Asszuán) a Burullus-tóig nyúlik.”³² Természetesen kitér a Nílusra is. „A Nílus olykor egy csendes folyó, lassan követi a természet kívájt utat, néha lendületes folyam, majd elhagyja medrét, kiárad és uralja a vidéket. [...] Ebben a híres völgyben gyűjtötták meg az emberek először a tudomány fáklyáját, amelynek fénye aztán elterjedt Görögországban.”³³

Az utazó által felvázolt Egyiptom-kép sajátos kettősségen nyugszik. Egyrészt – érthető okokból – nem tud szabadulni az ókori világ csodálatától. Ne feledjük, hogy a 18. század második fele a filhellénizmus kora is, amely felfedezi a klasszikus antik görög civilizációt. Másrészt – arabul kiválóan beszélvén – a szerző beleolvad az egyiptomi mindennapokba. A *Hatodik levél*ben így ír erről: „Az esetleges inzultusok elkerülése végett, annak érdekében, hogy teljessem a célt, vettem egy nagy levegőt, és beöltöztem török ruhába. A leégett arc-bőröm egyiptomi lett. Kendő takarja a fejemet, mely elrejtje a hajam. Hosszú bajusz árnyékolja be az arcomat. Ennek az átváltozásnak és annak a szokásomnak köszönhetően, hogy arabul beszélek, sétálok a városban, bejárom a környéket, és ezzel a furcsa néppel együtt lakom.”³⁴ Lassan kirajzolódik egy idilli csend és béke képe: „Rosette egy európai ember számára különleges hely. Ezer és ezer elkápráztató dolog, kihívás. Mintha egy másik világba lépnénk. Az emberek, a termékek, minden megváltozott, minden más. A városban néma csend uralkodik, amit egyetlen hintó zaja sem ver fel. Itt a tevék a kocsik. A lakókat semmi sem zökkenti ki megszokott nyugalmukból. Hosszú ruháik egészen a sarkukra hullanak. Fejüket nehéz turbán nyomja. Levágják a hajukat, és megnövesztik szakállukat. Övet mindkét nem visel. A férfiember késsel van felfegyverkezve. A katonák damasztvászsonban járnak két pisztollyal.”³⁵ Kirajzolódóban egy ideális társadalom képe, ahol „a pórnép asszonyainak ruhája laza kék ing és hosszú nadrág, vászonnal eltakart fejükből csak a szemük látszik. A tehetősek nagy fehér fátlyat viselnek, testük többi része feketébe burkolva. Azt hinné az ember, hogy egy dominó. Egy idegen alig-alig mer rájuk pillantani, szóba elegyedni velük pedig bűncselekmény! De ezek az álarcok nem bántják méltóságukat vagy tekintetüket, mivel az egyetlen nyelv, a gesztusok nyelve, itt jóval kifejezőbb, elterjedtebb, sokkal kifinomultabb, mint Európában. Szavak nélkül mindent elmondanak.”³⁶

Nemcsak a város, hanem a vidék is tökéletes. Teljes a harmónia: „Amint a vidék különbözik Párizstól, úgy Rosette és a vidéke oly távol áll egymástól, mint mondjuk Rosette egy francia várostól. Hatalmas sík vidék, amelyet nem szabdal keresztbe-kasul hegyek, völgyek és csatornák sokasága; de ott vannak a síkságon szétszórt datolyapálmák, hatalmas fürtcsomókkal koronázva; gyümölcsük édes, tápláló ételt biztosít; a kávécseszerjék, amelyek hajlékony ágait sárga virágok díszítik; termésük a gyógyászatban ismert; a narancs és citrom ligetek, melyek a parfümök alapanyagai is. Íme, a legfontosabb fák, amelyekkel találkozunk a Nílus deltájában. A tél soha nem fosztja meg e fákat a leveleiktől. Az egész év olyan, mintha mindig tavasz lenne. [...] A fekete iszapos föld szinte kimeríthetetlen. Úgy termel, hogy soha nem pihen. Most készítették elő a rizsföldeket. A szemellenzővel ellátott ökrök kerekével emelik át a vizet a tározókba, ahonnan a földekre ömlik. Egy hétig áll a víz. Amikor a föld mélyen át

³² Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 3.

³³ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 6.

³⁴ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 77.

³⁵ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 54.

³⁶ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 55.

van itatva, a férfiak, a nők, a gyermekek derékig járnak a sárban, és könnyedén eltávolítják a növények összes gyökerét.”³⁷

Az általa megrajzolt színes tablón az ország hatalmas édenkertként jelenik meg, tele olcsó gyümölcscsel, zölldségekkel, a természet és a táj csodálatos; mindez azt sugallja, hogy ez maga a földi paradicsom. A forró fürdők szavatolják a test és lélek jó közérzetét.³⁸

Ebben az olvasatban Egyiptom a Rousseau sugallta idealizált ősállapot egy 18. századi leképezése. Sőt, Rousseau szelleme kísért akkor is, amikor arról ír, hogy a nő kizárólagos feladata itt a gyermeknevelés, így ameddig csak lehet, a gyermeket távol tartják a társadalomtól.³⁹ Itt a nők szeretik a háztartást, és nem érzik megalázva magukat azzal, hogy saját kezűleg készítik el férjük és gyermekük ételeit.⁴⁰ Ezt az idilli Egyiptom-képet már a kortársak is erőteljesen kritizálták; a legkeményebben a már említett Volney, aki 1788–1789-ben maga is beutazta a térséget, s nem rejtette véka alá véleményét: hamis az a kép, amely Kelet világát az *Ezeregyéjszaka* idealizáló szűrőjén keresztül láttatja.⁴¹

A bajok, a problémák forrása tehát – a felvilágosodás zsarnokság-toposának megfelelően – csakis az önkény lehet, „hiszen azokban az országokban, ahol egykor a művészet és a tudomány virágzott, ma a despotizmus vasjogára uralkodik”.⁴² Ez a megállapítás politikai konzekvencia: Egyiptom az Oszmán Birodalom ama tartománya, ahol Konstantinápoly despotikus hatalma a jó kormányzás példa értékű abszolút ellentétéként jelenik meg.

Charles Gravier de Vergennes, XVI. Lajos külügyminisztere, aki fiatal diplomataként közel tizenöt évet töltött el követként Konstantinápolyban, úgy ítélte meg – nem alaptalanul –, hogy Egyiptom az a tartomány, amely a lehető legkönnyebben és legyorsabban leválasztható az Oszmán Birodalom testéről. A térség instabilitásának mutatója az éppen akkor „megszülető” keleti kérdés, melynek aktuális fejezete a hetedik orosz–török vagy másképpen osztrák–orosz–török háború (1787–1792) néven vonult be a történelembe. A francia diplomácia élénk figyelemmel kíséri a térségben zajló háborús eseményeket. Gondoljunk csak a magyar származású francia diplomata, François de Tott báró tevékenységére!⁴³ Ám ugyanennek az érdeklődésnek ékes bizonyítéka többek között az is, hogy a térséget friss utazási élmények birtokában kiválóan ismerő orientalista tudósok közül a nagytekintélyű Volney⁴⁴ tollából 1788-ban Amszterdamban és Londonban is megjelent egy közel százötvenoldalas helyzetfelmérő tanulmány *Megfontolások a jelenlegi török háborúról* címen.⁴⁵ Ez az egyik első

³⁷ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 55–56.

³⁸ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 61.

³⁹ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 158.

⁴⁰ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 162.

⁴¹ Moussa, Sarga: *Orientalisme et idéologie. La représentation d'Alexandrie chez Volney et Denon*. In: Citton, Yves – Dumasy, Lise (dir.): *Le moment idéologique. Littérature et sciences de l'homme*, Lyon, 2013. Chapitre 7. <https://books.openedition.org/enseditions/2558> (letöltés: 2021. máj. 22.)

⁴² Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 105.

⁴³ Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája François de Tott báró (1733–1793)*. Budapest, 2015. <https://core.ac.uk/download/pdf/42935121.pdf> (letöltés: 2021. máj. 10.)

⁴⁴ Volney felvett, mesterséges név. 1759-ben Voltaire a francia–svájci határ mentén fekvő Ferneybe költözött, mivel innen adott esetben gyorsan átmenekülhetett Svájcba. A város a francia forradalom alatt hivatalosan felvette Voltaire nevét, és ma is így hívják (Ferney-Voltaire). Constantin François de Chassebœuf a Voltaire iránti rajongó tisztelet jegyében a helységnév és Voltaire nevének sajátos névösszevonásból megalkotta a Volney nevet. A Père-Lachaise temetőben található piramis alakú síremléken ez olvasható: A. F. Volney.

⁴⁵ Volney, Constantin François de Chassebœuf, comte de: *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs par Mr de Volney*. Londres, 1788.

történetírói munka a keleti kérdésről, amelyben többek között kifejti: ha Franciaország – szemet vetve Egyiptomra – tevékenyen részt kíván venni ebben a konfliktusban, akkor három háborút kell megvívnia. Egyet a törökök ellen, egyet Anglia ellen és a harmadikat a fanatikus egyiptomi lakosság könyörtelen ellenállásával szemben.⁴⁶ Ez utóbbi a legveszélyesebb, sőt beláthatatlan következményekkel jár: „Számoljunk úgy 8–10 ezer mameluk harcossal, de ha a frankok mint Isten és a próféta ellenségei oda merészkednének, a törökök, az arabok, a parasztok mind-mind fegyvert ragadnának ellenünk; a fanatizmus a művészet és a bátorság helyébe lépne, a fanatizmus pedig mindig a legveszélyesebb ellenség; és Egyiptomban még most is bőséggel uralkodik; a frankok neve ott maga a borzalom, és minden elnéptelenedne ott. Ám tegyük fel, hogy a mamelukokat kiirtották; csak hogy ezzel csupán a legkisebb akadályt győztük le, hiszen ezeket az embereket engedelmségre kell bírni, és kormányozni kell őket úgy, hogy nem ismerjük sem a nyelvüket, sem a szokásaikat. Félreértések fognak felmerülni, amelyek minden pillanatban gondot és zűrzavart okoznak. A két nemzet jelleme mindenben egymás szöges ellentéte, kölcsönösen antipatikussá válnak egymás szemében: katonáink részegségükkel megbotránkoztatják az embereket, a nők iránti szemtelenségük itt meg vérlázító; önmagában ennek lesz a legsúlyosabb következménye. Fennhézó tiszteink lenéző magatartása elviselhetetlenné tesz bennünket, és mindenkit elidegenítünk magunktól...”⁴⁷ Látnoki szavak ezek, amelyekkel Bonaparte tábornok is tisztában van, hisz személyes ismeretség is fűzi Volney-hez, aki nyilvánvalóan egyike azoknak, akik ellenezték az egyiptomi hadjáratot. Persze ez nem lehetett gátja a francia terjeszkedésnek. Így aztán a 18. század végén – a francia forradalom által kinyilatkoztatott zsarnokellenes felszabadítási teória expanzív logikája által is megtámogatva – Bonaparte és Talleyrand⁴⁸ újfent leporolja azt a rég dédelgetett francia elképzelést, amely szerint Angliát Egyiptomból kellene térdre kényszeríteni.⁴⁹ A klasszicizáló 18. század bővületében a fiatal Napóleon számára Nagy Sándor története a példa arra, hogy nincs lehetetlen.⁵⁰ Ez a „lehetetlen” pedig itt már egy átgondolt, tudatosan felépített gyarmatosítási program is.⁵¹

Ennek egyik krónikása Anne Jean Marie René Savary, Rovigo hercege (1774–1833), Napóleon feltétlen híve, tábornok, 1810–1814 között Franciaország rendőrmisztere, akinek életpályája sajátos módon összefonódott a Kelettel, a Mediterráneummal, így a francia kolonizációval is, hiszen fiatalon, karrierének kezdetén részt vett az egyiptomi hadjáratban. A császárság bukását követően az Égei-tenger melléki Izmir városába emigrált, 1831-ben pedig Lajos Fülöp megbízásából egészen 1833-ban bekövetkezett haláláig Algéria katonai főparancsnokaként megkezdte Észak-Afrika gyarmatosítását.⁵²

⁴⁶ Roux, François-Charles: *Les Origines de l'expédition d'Égypte*. Paris, 1910. 212–215.

⁴⁷ Volney: *Considérations*, 125.

⁴⁸ Talleyrand, Charles-Maurice: *Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között gyarmatokat szerezzünk*. Documenta Historica 3. (Ford., bev. tanulmány, jegyzetek Szász Géza.) Szeged, 1992.

⁴⁹ Roux, François-Charles: *La politique française en Égypte à la fin du XVIIIe siècle*. Revue Historique. tome 91. (1906). 1–20.; Szász Géza: *Francia gyarmatosítási elképzelések a 18. század végén: Choiseul és Talleyrand*. In: Kukovecz György (szerk.): *A modern politikai gondolkodás kezdetei*. Szeged, 1999. 113–120.

⁵⁰ Jókai, Rita: *L'expédition d'Égypte: rêve napoléonien ou étape pondérée de l'extension française dans la Méditerranée?* Méditerranéi tanulmányok, VIII. (1988). 35–55.

⁵¹ Szász Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe-XIXe siècles)*. Szeged, 2005. 34–35.

⁵² Michaud: *Biographie universelle*, t. XXXVIII. 110–117.

Az egyiptomi hadjáratra való visszaemlékezéseit két kérdéssel vezeti fel. Miért indult meg az egyiptomi hadjárat, illetve miért Bonaparte Napóleon kapta ezt a megbízást? Az első kérdésre adott válasz közismert, hiszen az Anglia-ellenes francia politika részeként tekint erre az eseményre, a gyarmatosítási szándékot pedig, ahogy azt minden gyarmatosító hatalom teszi, civilizációs feladatként is magyarázza, azaz egy katonai és egy tudományos expedícióról ír, s rámutat, hogy szinte minden tudományág és szakma képviselteti magát. Ez utóbbi jelentősége abban áll, hogy csak így lehet „csiszolni, javítani, civilizálni az oly barbár népeségeket, amelyek között megtelepedni szándékozunk”.⁵³ A második kérdés megválaszolásakor viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a Direktórium nemcsak abban volt érdekelt, hogy a franciák megvessék a lábukat Egyiptom földjén, hanem abban is, hogy Bonaparte tábornokot úgymond „kivonják” a forgalomból, mivel – a bekövetkezett eseményeket látva nem alaptalanul – egy esetleges árnyékkormány vezetőjét látták benne. Kétség nem fér hozzá: szabadulni akartak Franciaország legnépszerűbb emberétől, mert attól tartottak, hogy „talán valamely címen vezetővé nyilvánította volna magát”.⁵⁴ Emlékiratról lévén szó és természetesen nem cáfolva a Direktórium Bonaparte személyével kapcsolatos valós félelmeit, nyilvánvaló a munkában a bonapartista propagandagépezet hangsúlya: lám-lám, a mit sem sejtő, szegény fiatal Bonaparte tábornokot behajszolták a sikertelen kalandba.

Alig néhány heti egyiptomi tartózkodást követően az írás bemutatja: valóban az elmaradottság és a barbarizmus földjén járnak. Az elmaradottság példaként szól a vidék ősi viszonyairól: „Egyiptomban a falvak közösen végzik a betakarítást, a termést egy nagy halomba rakják a falu körül, ahonnan mindenki elveszi a számára szükséges gabonát; nincsenek istállók és csürök, így a madarak és a baromfiak alig akadályozhatók meg abban, hogy megtömjék magukat; a gyerekeknek kellene őket elhessegetni, csakhogy ők inkább játszanak vagy alszanak.”⁵⁵ A barbarizmus érzékeltetésére leír egy horrorisztikus esetet. Alexandria bevételét követően Kairó felé meneteltek a sivatagban, ahol egy ciszterna közelében találtak egy a szomjúságtól már-már eszméletét veszített nőt, karon ülő gyermekével. Miután megittatták, magához tért, és elmondta; a férje üzte el őket ide, a sivatagba, meghalni. „Könyörgött, hogy öljük meg, ha nem tudjuk magunkkal vinni; huszonnégy esztendő volt, és azzal együtt, hogy sötétebb volt a bőre annál, amihez mi hozzá voltunk szokva, gyönyörűnek találtuk. Míg e nő kalandjával voltunk elfoglalva, nem hanyagoltuk el a ciszterna kiürítését sem. [...] Készültünk arra, hogy visszatérjünk az utunkra, miután magára hagytuk ezt a szerencsétlen nőt néhány palack vízzel, kétszersüllyel. Egy papírlapra leírtuk a történeteket, amelyet a ruhájához csatoltunk, és elmondtuk neki, hogy jönnek még olyan férfiak, mint mi, akiknek csak meg kell mutatni ezt a papírt. [...] Folytattuk az utunkat, és az utánunk érkező csapatoktól tudtuk meg, hogy a ciszterna közelében holtan találták egy nőt, valamint gyermekét is több késszúrással megölték. Úgy gondoltuk, hogy a férj volt az, aki a sivatag egyik rejtett zugából látta a neki nyújtott segítséget, és távozásunk után előjött, és elkövette ezt a gyilkosságot.”⁵⁶

Kairóba megérkezve a ramadáni ünnepségek európai ember számára szokatlan látványa ragadta meg leginkább: „...keleten ezt nagyon szigorúan betartják. Nagyböjt van. Az általunk megfigyelt böjt abból áll, hogy napkeltétől napnyugtáig sem enni, sem inni nem lehet, dolgozni kell, bátran viselve a túlzott hőséget, és nem oltva szomjat sem; ám amikor a nap eltűnik a láthatáron, akkor az ember bőséges ételt fogyaszt, amelyet előre felszolgálnak, de

⁵³ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 32.

⁵⁴ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 89.

⁵⁵ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 75.

⁵⁶ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 63–64.

amelyhez nem nyúl, amíg a nap még látható. Minden új volt számunkra; de ami a katonákat leginkább megdöbbenett, azok az almek táncai voltak; egy csapat fiatal lány, figyelemre méltó az elegancia és a kecses forma.”⁵⁷

Szokatlan jelenséggel persze nap mint nap találkozott, harctéren pedig kiváltképp zavaró lehetett a délibáb: „Egyiptomban uralkodó a délibáb, amelynek hatásához egyáltalán nem voltunk hozzászokva. [...] A délibáb a nap hője által keltett hatás, amely kondenzálja a föld által kilégtetett gőzöket, és megakadályozza azok felemelkedését; felhőt alkotnak, amely egész nap a föld felszínét borítja, és messziről nézve nyugodt tengerre emlékeztet.”⁵⁸

Természetesen üzletelt a helybéliekkel, és ekkor jött rá arra, hogy „az egyiptomiaknak még mindig az a szokásuk, hogy a pénzüket a nyelvük alá rejtik. Megérkezésünk kezdetén rendkívülinek tűnt számunkra, amikor azt láttuk, hogy egy török azzal a céllal, hogy visszaadjon nekünk, a kezébe köpte az összes pénzt, amit a szájában rejtett el; lehetett ez akár százötven, kétszáz medin is (helyi aprópénz); hangján nem lehetett semmit hallani, és pénzzel tele szája abban sem gátolta meg, hogy egyen és igyon.”⁵⁹

Feltűnik neki a városok jellegzetes, több ezeréves hagyományos boltozatos építkezése: „Syèneben (Asszuán) láttuk először a boltozatokat, és a lakosok kötelesek ezt használni házaik építésénél, mivel a kellően erős fa, amely a felső szintet képes lenne megtartani, hiányzik errefelé. Ezek a boltozatok kissé hűvösebbé teszik lakásaikat, ami nagy értéket képvisel egy gránitsziklával körülvett, minden szélről védett és trópusi környezetben elhelyezkedő városban; enélkül lakhatatlan lenne. Ezenkívül még a szobák belső terében sem észlelni meszet, gipszet; egész egyszerűen a Nílus fekete iszapjával vannak bekenve.”⁶⁰

Anne Jean Marie René Savary árnyalt, apró részletekre is kiterjedő tablót rajzol az expedíciós sereg egyiptomi berendezkedéséről. Kezdetét vette a gyarmati berendezkedés első fázisa, a katonai adminisztráció kiépítése, amelynek első lépése értelemszerűen az infrastruktúra megteremtése volt: „Egyiptomi tartózkodásunk első hónapjait mindenféle nagyszerű tettek és alkotások jellemezték. Alexandriából Kairóba hívták a tudósok bizottságát, és minden tagját valamilyen intézmény élére állították; megbízták annak megalapításával és vezetésével.

Alexandriában, Rosettában, Damiettában és Kairóban malmokat építettek, amelyek oly szép lisztet őröltek, ami a párizsihoz hasonlatos. Kemencéket emeltek, így a kenyér, amely korábban ritkaságszámba ment, immár mindennapossá vált. Kórházakat hoztak létre, ahol minden betegnek saját ágya volt. A nagytekintélyű Desgettes⁶¹ és segítője, Larrey⁶² jótékony működése kivívta a főparancsnok megbecsülését és a hadsereg elismerését. Mások salétromot állítottak elő és puskaport készítettek.”⁶³

Nyilvánvaló, hogy Bonaparte elsődleges célja egy mentálisan stabil, jól felkészített, ütőképes hadsereg felállítása volt. Ezért „öntödét építettek visszaverő kemencével, amelynek révén nagy kaliberű lövedékeket, amelyekből volt bőven, újra olvasztottak kisebbek készítése

⁵⁷ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 93–94. Az *almée* lényegében egyiptomi arab kurtizán. Művelt, gazdag családból származó hölgyekről van szó, akik jártasak az éneklésben, táncolásban, költészetben, művészetekben, és különböző ünnepek, fesztiválok állandó, felkért résztvevői.

⁵⁸ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 83.

⁵⁹ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 114.

⁶⁰ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 140.

⁶¹ Nicolas-René Dufriche-Desgettes (1762–1837) az egyiptomi francia expedíciós hadsereg főorvosa.

⁶² Dominique-Jean Larrey (1766–1842) a Grande Armée fő sebésze, a frontsebészet, a sürgősségi sebészet művelőinek előfutára.

⁶³ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 99.

végezt a hadsereg tüzérsége számára. Hatalmas lakatos műhelyeket, fegyverraktárakat, ács, asztalos és kötélverő üzemeket hoztak létre.

A szakmaváltáshoz túl öreg matrózokból egy nagy nílusi flottilla szerveződött, amely a folyóról származó mindenféle hajóból állt. Ezek nagyon jól voltak felszerelve és felfegyverezve. Tengerésztsiztek irányították őket, és ez a flottilla kulcsszerepet játszott a szállításban.”⁶⁴

Az egészségügy mellett a főparancsnok nem feledkezett meg a mentálhigiéniai viszonyokról sem: „Az összes csapatot kék pamutvászonba öltöztettük, a borbélyok marokkói frizurát adtak nekik; ezt kiegészítette egy jó minőségű helyi gyapjúból készült kabát, amit a katona éjszaka felvett. Soha nem volt ilyen jól felszerelve egy hadsereg. Katonái kiváló kenyert, húst, rizst, szárított zöldségeket és egy kis cukrot kaptak kávéval, ami az egyiptomi érkezés előtt ismeretlen volt, és a szeszes italok helyettesítésére volt hivatott.”⁶⁵

A rendszer kiépítésébe szép lassan bekapcsolták a helyi lakosságot is, elsőként a luxus és a szórakoztatás vonatkozásában. „Lapos edények készültek, nagyon könnyűek és nagyon jól hordozhatók. Ezt a császár, kiváltképp vadászatok alkalmával azóta is előszeretettel használta. Cukrászdákat és lepárlókat hoztak létre, amelyek nagyon sikeresek voltak. Apránként jöttek a paszományosok és a hímszők; maguk a törökök, akik nagy utánpótlás, túlszárnyaltak minket ebben a műfajban; portékáikat úgy fejezték be, hogy ezüstgombokat öntöttek a köztársaság emblémájával, és nagy műgonddal arannyal futtaták azt be. Alig telt el néhány hónap kairói megtelepedésünk óta, és játékkártyák készültek, kártyaszalonok, billiárdtermek nyíltak, ahol francia és arab nyelven nyomtattunk ki mindent, amit meg kellett tenni annak érdekében, hogy az európaiak megvethessék a lábukat.”⁶⁶

A kezdetekben mindenkinek az volt az érzése, hogy minden rendben van, és az expedíciót rövid időn belül siker koronázza. A harctéren minden úgy ment, mint a karikacsapás. Íme a kezdeti sikerek egy átlagos csatájának a forgatókönyve. Külön érdekessége, hogy Rovigo leendő hercege magyar mamelukokkal elegyedett szóba az 1799. január 21-én lezajlott *samahout-i csatát követően* „Ebben a csatában, csakúgy, mint a többiben, mindössze huszonöt vagy harminc ágyúlövést adtak le; a négyszög alakzatba felálló muskéták mindent eldöntöttek, tűzerejük szétszórta a mamelukokat, akikre rárontott a Davout tábornok vezette lovaság; elég hosszan üldözte őket, és végül a messze sivatagban lemészárolta a szerencsétlen mekkai gyalogosokat. A csatának vége volt, amikor átállt hozzánk egy Osman-Bey-Ottambourgis nevű mameluk; magyar volt, a Wentschal ezred huszárjainak altisztjeként szolgált; az osztrákok és a porta között 1783 vagy tán 1784-ben dülő háborúban esett fogságba. Szintén átállt még hozzánk néhány magyar, illetve horvát származású tiszt az egykori La Tour dragonyosok közül, akik ugyanebben a háborúban estek fogságba; először Konstantinápolyba hurcolták, majd innen Egyiptomba hozták őket, ahol egyszerű mamelukok voltak. Különösképpen ez nem zavarta őket, hiszen semmilyen erőfeszítést nem tettek annak érdekében, hogy visszatérjenek a hazájukba, jóllehet konzuljuk is volt Egyiptomban.”⁶⁷

A fentiek alapján itt jegyezzük meg, hogy Anne Jean Marie René Savary Egyiptom kvázi francia megszállási folyamatáról alkotott képe lényegében idealizáltan problémamentesre sikeredett. Atrocitásokról alig ír, vagy éppen meg sem említi azokat. Az 1798. október 21-i kairói felkelést például néhány mondatban elintézi. Interpretációjában mindössze „néhány merényletet követtek el az utcákon; de mivel ez a felkelés rosszul volt irányítva, a helyőrség

⁶⁴ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 100.

⁶⁵ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 100–101.

⁶⁶ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 101.

⁶⁷ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 134–135.

csapatainak volt ideje fegyvert fogni és az összes fenyegetett ponton felvonulni. Gyors és szigorú igazságszolgáltatást alkalmaztak azokkal szemben, akiket tetten értek, és hamarosan helyreállt a nyugalom. A vezetők kegyelmet kértek; azt behódolás fejében meg is kapták. [...] Ennek a felkészülésnek nem volt más hatása, mint a hatalmunk megszilárdítása.”⁶⁸ A valóság persze az, hogy akit tetten értek, azt a helyszínen felkoncolták, egyébként több mint 5000 embert lemészároltak a franciák, majd dolguk végeztével belovagoltak a híres Al-Azhar mecsetbe, ahol lábbal taposták meg a Koránt, jó sok bort megittak, majd szanaszét vizek és üres üvegeket hajigáltak a falakhoz.⁶⁹

1799. augusztus 23-án aztán példátlan esemény történt. Felolvasták Napóleon előző nap megírt levelét, amelyben arról tájékoztatta a hadsereget, hogy Kléber tábornokot nevezte ki az egyiptomi expedíció parancsnokává, mivel őt Franciaország üdvé hazaszóltotta. Anne Jean Marie René Savary, aki Desaix tábornok segédtisztjeként maga is ott ragadt még egy rövid időre Egyiptomban, a bonapartista propaganda magyarázatát átvéve ezt írja memoárjában: „Látta, hogy műve, a Ciszalpin Köztársaság megsemmisült. A korábban Itáliában állomásozó csapatokat Genova mellett bekerítették, Vendée [értsd: királypárti restaurációs kísérlet] minden eddiginél dühösebben tombolt, és már Párizs kapujáig ért karja, véres megtorlásokat hozva, a terror pedig kezdett újjá szerveződni. A közvagyon a megsemmisülés fenyegette, amiben nagy szerepe volt azon katasztrofális intézkedések sorozatának, amelyeket a vérszívók ama tömege tanácsolt és hajtott végre, akiknek a nemzeti érdek leple alatt folyamatosan rendetlenségre van szükségük ahhoz, hogy az állami bevételekből könnyedén gyarapíthassák saját vagyonukat. [...] E szomorú kép láttán gondolatai visszatértek, és a szívében találta meg a hazafias érzést, [...] hogy ismerjék el talán egyetlen olyan embernek, aki megakadályozhatja Franciaország romlását.”⁷⁰ Az érvrendszer világos: külpolitikai és katonai összeomlás a határokon kívül, zűrzavar, terror az országon belül, végtelenül aljas, korrupt és vezetésre alkalmatlan a politikai elit; jöjjön hát a Rend katonája. Meg kell menteni a köztársaságot, a forradalom teremtette Franciaországot. Bonaparte Napóleon a forradalom fia, ő a jövő. A haza üdvének primátusát hangsúlyozó morális tett tehát Bonaparte távozásának indoka. Tegyük hozzá, hogy e bonapartista szövegek majdhogynem tökéletesen lefedik a valóságot. Van azonban e morális kérdésnek egy másik olvasata is. Végére a főparancsnok titokban, a Direktórium felhatalmazása nélkül hagyta el Egyiptomot. Katonáit cserbenhagyva egyszerűen megszökött.

Nem túl meggyőző válasz erre, hogy „az egyiptomi helyzet ráadásul lehetővé tette számára a távozást, hiszen félelmetes védelmi alapokra helyezte azt, felhasználva a körülmények által kínált összes erőforrást, stabilizálta a helyzetet”.⁷¹ Ne feledjük azt sem, hogy Kléber tábornok csak akkor kapta kézhez főparancsnokká történő kinevezését, amikor Bonaparte már hazafelé hajózott!

A helyzet fonákságát érzi Anne Jean Marie René Savary is, hiszen így ír: „Szinte leírhatatlan az a csodálkozás, amelybe minden ember elmerült, amikor elterjedt a távozás híre. Néhány napig haboztunk, mit is gondoljunk, ám többnyire csúnya szavakba keveredtünk. A közhangulat nemigen kedvezett Bonaparte tábornok eme elhatározásának, érveit csak nagyon kevesek tették magukévá.”⁷²

⁶⁸ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 116.

⁶⁹ Brahimi: *Voyageurs en Egypte*, 44.

⁷⁰ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 177.

⁷¹ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 178.

⁷² Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 183.

Kléber enyhén szólva nem örült eme megiszteltetésnek, sőt dühöngött, és teljes joggal jelentette fel Napóleont a Direktóriumnál dezertálásért, persze eredménytelenül, mert közben megtörtént a hírhedt brumaire 18–19-i államcsíny. Igaz, Napóleon nála megfelelőbb utódot nem is találhatott volna. Rátermettségét mutatja, hogy a felháborodás hamarosan megszűnőben volt, a katonái nagyra tartották, megbíztak benne. Jean-Baptiste Kléber azonban felmérte, hogy hosszú távon Egyiptom nemigen tartható, ezért 1800 januárjában El-Arishban megegyezett az angolokkal és a törökökkel, hogy szabad elvonulás mellett kiűrik Egyiptomot. Kléber Desaix tábornokot bízta meg azzal, hogy a szerződés végrehajtásának módjait kidolgozzák. Ezért 1800. március 3-án harmadikán Alexandria kikötőjéből elindultak Livornó felé, de közben az angolok meggondolták magukat, elvetették a szerződést, sőt George Keith Elphinstone altengernagy a francia küldöttséget egy hónapig fogolynak tekintette. Anne Jean Marie René Savary számára így ért véget az egyiptomi expedíció.

Az angolok nem éppen lovagias cselekedetére Kléber kemény, katonás választ adott: az 1800. március 20-án Kairó mellett megívott híres heliopolisi csatában 10 000 francia katonára élén hatalmas vereséget mért a hatszoros túlerőben lévő törökökre, és még aznap megszállta az egyiptomi fővárost. A britek döbbenetesen vették tudomásul, hogy újfent erősödnek a franciák pozíciói, ám néhány hónappal később Kléber (a helybéliek szemében „a franciák nagy szultánja”)⁷³ merénylet áldozata lett. Utóda a lassú, középszerű és tisztjei által semmibe vett Jacques de Menou de Boussay lett, aki hibát hibára halmozva végül Egyiptom feladására kényszerült.⁷⁴

Így ért véget Bonaparte egyiptomi hadjárata, ami életútja szempontjából tulajdonképpen nagy jelentőséggel bír, hiszen valójában a főparancsnoki dezertálás mélypontjáról indul egy olyan politikai karriertörténet, amelyet aztán bő egy évtizeddel később az oroszországi menekülés újfent mélységek felé taszított. Egyiptom azonban a francia gyarmatosítás történetének szempontjából nézvést is jóval többet jelent egy egyszerű kalandnál. A *Typographia Savariana*, a könyvnyomtatás és a megszülető orientalisztika tudománya szép lassan beemeli a „Keletet” a francia aktuálpolitikai gondolkodásba, hogy aztán Egyiptom az illúziók, a tudomány, az egzotikum és a régmúlt csodálatának sajátos vértetééből kilépve meghódítandó területté, új szerzeménnyé, kolonizálandó territóriummmá váljék. A három Savary tevékenysége e folyamat egy-egy mozzanatát képviseli, amelynek végjátékában ott a nehezen megválaszolható kérdés: hol húzódik az a határvonal, ahol – jöllehet maga Bonaparte Napóleon, a tudósai és a katonái is a felvilágosodás korának emberei – a tudomány és a politika összefonódásában zsarnokivá, elnyomóvá válhat egy expedíció?

⁷³ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 367.

⁷⁴ Boudon, Jacques-Olivier: *La Campagne d'Égypte*. Paris, 2018. 193–218.

LAJOS KÖVÉR

The Exotic Expectations and the Reality of Napoleon Bonaparte's Middle Eastern Expedition, or Egypt as Seen by Three Savarys

The records of travellers greatly shaped the image of Egypt formed during the French expansion at the end of the 18th century. They were either intellectual or military travellers, who had their own attitudes and points of view that influenced their observations. The intellectual type was motivated by gathering scientific data, even though these travels often had political or diplomatic aspects. This is also true the other way around, a diplomatic mission in the early modern period always had intellectual and cultural results, partly due to the new knowledge acquired during these missions. The origins of this point of view date back to the 16th century, but it arguably reached its peak during Napoleon Bonaparte's Egyptian campaign. In the eyes of Europe Egypt was synonymous with the wonder of secrets ready to be uncovered ever since the Renaissance. This study examines the changes in the image of Egypt through three works created in different eras and contexts. François Savary de Brèves (1560–1628) travelled the Middle East as a successful diplomat, and during these travels became a knowledgeable Orientalist, who devoted the last decades of this life to making the science and culture of the “Orient” more widely known. The writer and Egyptologist Claude-Etienne Savary (1750–1788) spoke perfect Arabic, and his 1776-1777 journey to Egypt can be considered one of the first literary journeys to Egypt, long before Chateaubriand and Lamartine. In his highly influential *Letters*, the man of the Enlightenment examines the monumental relics and the contemporary society of a non-European, but nonetheless ancient civilization, and creates the idyllic, desire-driven image of Egypt. The third author, Anne Jean Marie René Savary (1774–1833), who later became Napoleon's Minister of Police, was an officer in the Egyptian campaign. As a member of the occupying force, he became the chronicler of the French regime in Egypt. However, his account of the French administration and modernization efforts fails to mention most of the problems (being one of the precursors of the later colonial “quest for civilisation”) and proves inadequate when contrasted with other sources.